

РОЗДІЛ I

НАЗАД ДО ТОЧКИ ВІДЛІКУ

Підхожа точка відліку для порівняння історичного розвитку різних континентів лежить десь на 11 000 році до н. е.* Ця дата приблизно збігається із появою сіл у кількох частинах світу, першим безсумнівним заселенням Америки, кінцем плейстоценової епохи та останнього зледеніння і початком того, що геологи називають голоценом, або сучасною геологічною епохою. В межах кількох тисяч років від цієї дати принаймні в одній частині світу почалося одомашнення рослин і тварин. Чи мали на той момент народи одних континентів завчасний старт або явні переваги над народами інших континентів?

Якщо так, то, може, така стартова перевага, нарощена за останні 13 тис. років, дасть відповідь на питання Ялі. Щоб перевірити таку можливість, у цьому розділі ми швидким поглядом окинемо історію людства на всіх континентах упродовж мільйонів років від нашого виникнення як виду до приблизно 13 тис. років тому. Весь цей період ми узагальнимо на менш ніж двадцяти сторінках, тому я неминуче промину всілякі деталі, а натомість зосереджуся лише на тому, що видається мені найбільш дотичними до теми цієї книжки закономірностями.

Нашими найближчими нині живими біологічними родичами є три види людиноподібних мавп: горила, звичайний та карликовий шимпанзе (також відомий під назвою бонобо). Обмеження ареалу їхнього поширення Африкою, а також велика кількість викопних решток свідчать, що пралюдина

* Упродовж цієї книжки всі дати за останні 15 тис. років будуть наводитися як так звані калібровані радіовуглецеві дати, а не традиційні некалібровані. Різницю між цими двома типами дат буде пояснено в п'ятнадцятому розділі. Вважається, що калібровані дати точніше відповідають справжнім календарним датам. Читачам, які звикли із некаліброваним датуванням, слід пам'ятати про цю різницю, якщо вони натраплятимуть в тексті на відверто помилкові дати, давніші за ті, які вони знали. Наприклад, датування археологічного шару культури типу Кловіс зазвичай подають як близько 9 000 р. до н. е. (11 тис. р. тому), натомість я подаватиму його як датований десь 11 000 р. до н. е. (13 тис. р. тому), позаяк датування, яке зазвичай подають, — некаліброване.

пройшла перші стадії своєї еволюції також на цьому континенті. Історія людини відокремилася від історії тваринного світу десь 7 млн років тому (оцінки варіюються від 5 до 9 млн років тому) в Африці. Десь у той час популяція африканських людиноподібних мавп розпалася на кілька популяцій, із яких одна розвинулася в сучасних горил, друга — в два види сучасних шимпанзе, а третя дала початок людям. Горили, вочевидь, відщепилися від спільної еволюції трохи раніше, ніж відбулося розщеплення ліній шимпанзе та людини одна від одної.

Викопні рештки свідчать, що еволюційна гілка, із якої постала людина, фактично досягла прямоходіння близько 4 млн років тому, після чого близько 2,5 млн років тому почалося зростання розміру тіла та відносного розміру мозку. Ці пралюди відомі загалу як *Australopithecus africanus*¹, *Homo habilis*² та *Homo erectus*³, які, напевно, поставали один із одного саме в наведеній послідовності. Попри те, що *Homo erectus* — стадія еволюції, досягнута близько 1,7 млн років тому — наблизилася до нас, сучасних людей, за розміром тіла, розмір її мозку був більш ніж удвічі менший від нашого. Кам'яні знаряддя поширилися близько 2,5 млн років тому, але це були найгрубіші відшаровані або відщеплені камені. За зоологічними особливостями *Homo erectus* були більше ніж людиноподібними мавпами, але менше ніж людьми.

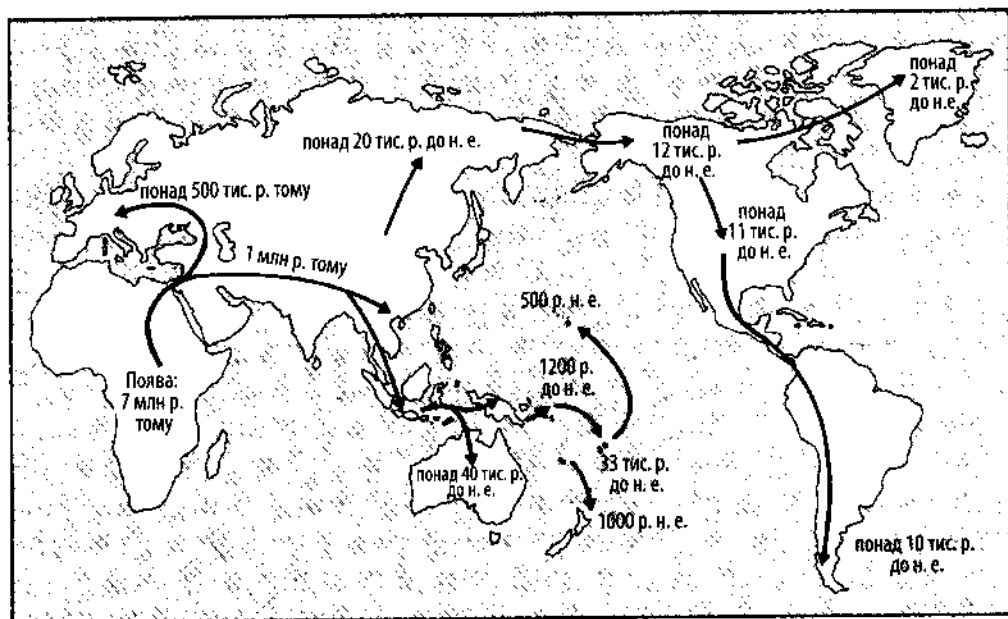
Вся історія людства впродовж перших 5 або 6 млн років після нашого виникнення близько 7 млн років тому обмежувалася теренами Африки. Першим пращуром людини, який вийшов за межі Африки, була *Homo erectus*, про що свідчать викопні рештки, знайдені на острові Ява в Південно-Східній Азії і традиційно відомі під назвою «яванська людина» (див. мал. 1.1). Рештки найдавнішої яванської людини зазвичай датували десь одним мільйоном років тому. Однак останнім часом наводилися аргументи, що їх насправді слід віднести до 1,8 млн років тому. (Власне кажучи, назва *Homo erectus* стосується саме яванських викопних решток, а африканські викопні рештки, які класифікують як *Homo erectus*, заслуговують на іншу назву.) На сьогодні найдавніші незаперечні докази присутності людей у Європі походять десь із періоду півмільйона років тому, хоча є аргументи і на користь давнішої дати. Не важко здогадатися, що колонізація Азії також уможливила одночасну колонізацію Європи, оскільки Євразія — це єдиний масив суші, не почленований значними перепонами.

¹ Австралопітек африканський (лат.). — Тут і далі арабськими цифрами пронумеровано примітки перекладача.

² Людина вм'ля (лат.).

³ Людина прямохідна (лат.).

Ця ситуація ілюструє проблему, яка ще не раз зринатиме на подальших сторінках цієї книжки. Якщо якийсь учений знаходить «найдавніший X» — хай цим X є найдавніші викопні рештки людини в Європі, найдавніші докази одомашнення кукурудзи у Мексиці або щось інше найдавніше, виявлене деінде, — ця сенсація спонукає інших науковців перевершити її, знайшовши докази ще давнішого існування цих речей. У дійсності ж має бути справді «найдавніший X», а всі інші претензії на більшу давність помилкові. Однак, як ми згодом переконаємося, майже кожен X щороку стикається із новими відкриттями і заявами про його нібито ще давніший аналог разом зі спростуваннями деяких або всіх заяв попередніх років, які пропонували свій найдавніший X.

Малюнок 1.1. Розселення людини по світу

Десь із півмільйона років тому людські викопні рештки відокремилися від скелетів давнішої *Homo erectus* завдяки своєму більшому, круглішому і менш кутастому черепові. Африканські та європейські черепи півмільйона років тому вже достатньо нагадували наші, щоб учені їх зарахували до нашого виду — *Homo sapiens*, — а не до *Homo erectus*. Це розрізнення довільне, позаяк *Homo sapiens* еволюціонувала із *Homo erectus*. Однак ранній представник виду *Homo sapiens* все ще відрізнявся від нас окремими деталями свого скелета та значно меншим мозком, а також сильно відрізнявся своїми артефактами та поведінкою. Сучасні народи, які користуються кам'яними

знарядями праці, скажімо, прабатьки Ялі, зневажливо б охарактеризували кам'яні знаряддя того часу як надзвичайно грубі. Лише опанування вогнем було єдиним вагомим додатком до культурного репертуару наших пращурів, яке з певністю можемо віднести до періоду півмільйона років тому.

Від ранніх *Homo sapiens* до нас не дійшло нічого, окрім решток їхніх скелетів та грубих кам'яних знарядь — ані слідів їхнього мистецтва, ані знарядь із кістки. На той час люди ще не дісталися Австралії, бо її заселення вимагало винайдення човнів, щоб потрапити до неї із Південно-Східної Азії. Не було тоді людей і в Америці, позаяк проникнення на цей материк вимагало заселення найближчої до нього частини Євразії (Сибіру), а також, мабуть, навичок із виготовлення човнів. (Сучасна мілка Берингова протока, котра розділяє Аляску і Сибір, неодноразово перетворювалася із протоки на широкий міжконтинентальний суходільний міст і навпаки — залежно від спадання або підйому рівня моря під час зледенінь.) Проте виготовлення човнів і виживання у холодному сибірському кліматі значно перевершувало можливості ранніх *Homo sapiens*.

Півмільйона років тому людські популяції Африки та Західної Євразії почали відхилятися в розвитку одна від одної та від східноазійських популяцій за деталями свого скелету. Людське населення Європи та Західної Азії між 130 тис. і 40 тис. років тому, відоме за великою кількістю знайдених скелетів, називають «неандертальцями» й інколи класифікують як окремий вид — *Homo neanderthalensis*. Хоча неандертальців у численних мультфільмах зображують як мавпоподібних тварюк, які мешкають у печерах, насправді їхній мозок був навіть трішки більший, ніж у нас. Вони також стали першими людьми, котрі лишили після себе неспростовні докази поховання мерців і догляду за хворими. Одначе їхні кам'яні знаряддя були грубими порівняно зі шліфованими кам'яними сокирами сучасних новогвінейців і зазвичай не мали стандартизованих форм, кожна з яких призначалася для легко впізнаної функції.

Ті кілька скелетних решток африканської людини, сучасної неандертальцю, які дійшли до нас, більше скидаються на наші сучасні скелети, ніж на кістяки неандертальців. Ще менше знайдено скелетних решток людини зі Східної Азії цього періоду, які, схоже, відрізняються як від африканських, так і від неандертальських. Із речей, які можуть прояснити тогочасний спосіб життя, найкраще збереглися кам'яні артефакти та кістки здобичі, нагромаджені на місцях південноафриканських стоянок. Хоча скелети африканців, які жили 100 тис. років тому, були сучаснішими, ніж кістяки їхніх неандертальських сучасників, вони виготовляли фактично такі самі грубі кам'яні нестандартизовані знаряддя, що й неандертальці. Від них не лишилося